

Оксана Литвинчук

СОЦІАЛЬНА ТА ОСОБИСТІСНА ІДЕНТИЧНІСТЬ: СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ

У статті розглянуто та проаналізовано взаємодію соціальної та особистісного аспектів ідентичності.

Ключові слова: особистість, ідентичність, взаємодія, соціальна ідентичність, особистісна ідентичність

Litvinchuk O. Social and personality identity: socialphilosophical analysis

Co-operation of social and personality aspects of identity is considered and analysed.

Keywords: personality, identity, co-operation, social identity, personality identity
In the article is examined historical way of origin, becoming of concept of identity.

Литвинчук О. Социальная и личностная идентичность: социально-философский анализ

В статье рассмотрено и проанализировано взаимодействие социального и личностного аспектов идентичности.

Ключевые слова: личность, идентичность, взаимодействие, социальная идентичность, личностная идентичность

Інтерес до дослідження ідентичності, який стає все більш помітним у науковій літературі, не випадковий. Бурхливі соціальні зміни, що відбулися і відбуваються в багатьох країнах світу, призвели до того, що ідентичність виявилася важливою проблемою для сьогодення. Здебільшого це пов'язано з тим, що через соціальні зміни стає більш актуальною необхідність самовираження, самостійності, вибору свого життєвого шляху. Наприклад, в Україні, Польщі, Угорщині та інших країнах.

Ідентичність – структура, що розвивається протягом усього життя, змінюється в прогресивному й регресивному напрямках, проходить через подолання криз. Ідентичність виступає як первинна й необхідна умова для розвитку особистості.

Для сьогодення залишається недостатньо розробленою проблема взаємодії соціальної та особистісної ідентичності. У деяких наукових джерелах вони розташовані на протилежних осях, а іноді й на анто-

гоністичних полюсах дихотомії, причому рух іде від особистісного до соціального полюса. Також можна зустріти підходи, де соціальна ідентичність є своєрідним ядром особи, до якого підлаштовуються особистісні описи, а особистісна ідентичність є одним з компонентів ядра Я-концепції. Соціальна ідентичність, якщо представити об'язно, розташована навкруги особистісної як більш широке коло. З'являються роботи, де саме поняття “особистісна ідентичність” розглядається як фікція, оскільки вся ідентичність, всі форми себе повинні бути соціальними.

Аналіз останніх досліджень та публікацій свідчить про досить інтенсивне вивчення проблеми ідентичності саме на сучасному етапі розвитку суспільства, коли питання ідентичності стоїть досить гостро. Насамперед це явище досліджувалося в межах західної наукової традиції, але практично завжди спрямовувалося на вивчення особистісної мотивації (Е. Еріксон, Дж. Марсія, З. Фрейд, К. Юнг, та інші), або взаємодію осіб у малих контактних групах (Дж. Мід, Г. Теджфел, Дж. Тернер та інші), або на комбінацію цих підходів (М. Брюер, Т. Тайлер).

У вітчизняній філософії ідентичність стала об'єктом прискіпливої уваги науковців відносно недавно. Найважливішими працями можна вважати дослідження М. Шулги (монографія “Етнічна самоідентифікація особистості”), П. Гнатенка та В. Павленка (монографія “Ідентичність: філософський та психологічний аналіз”), С. Макеєва (монографія “Соціальна ідентифікація та ідентичності” й інші праці) [10, с. 3; 5].

У подальшому всебічного аналізу ця проблема зазнала у працях Н. Антонової, П. Гнатенка, Є. Головахи, О. Злобіної, А. Зубенка, Н. Костенко, В. Малахова, Н. Павленка та ін. І все ж, незважаючи на значний науковий внесок, ця проблема потребує подальшого ґрунтовного вивчення.

Відповідно до представленої ситуації мета нашої роботи – аналіз проблеми ідентичності й вивчення взаємодії її особистісного та соціального аспектів.

Факт багатогранності ідентичності був відмічений ще А. Адлером. Автор підкреслював, що система ідентичностей є не просто комбінацією елементів, а взаємопов'язаною, багаторівневою системою.

Доки зберігалася орієнтація на науковчення, доки домінувала ідея тотожності, проблематика ідентичності залишалася неproblemною, а сама ідентичність розумілася як самототожність структури “чистого” мислення, “чистого ідеального Я” [6, с. 401]. Поява терміна “ідентич-

ність” пов’язана з іменами Е. Еріксона та Е. Фромма. Безпосередньо ввів у літературний обіг це поняття З. Фрейд у 1928 році в праці “Масова психологія і аналіз людського Я”, використавши термін “ідентифікація” (ототожнення), який означав найперший прояв емоційного зв’язку з іншою особою.

У сучасних соціально-філософських роботах розділяють поняття “ідентичність” та “ідентифікація”. Коли говорять про ідентичність, акцент робиться на певному стані як на кінцевому результаті самоототожнення. Ідентифікація – процес, який завдяки специфічним психологічним і соціальним механізмам веде до цього стану.

Виявлення різних типів ідентичності відбувається за певними параметрами: наявність і відсутність цілей, криз; відкритість до вибору; можливість формувати політику життя; сила й наявність рішень щодо творення себе; цілеспрямованість; можливість оволодіння сучасним досвідом і знаннями.

Найчастіше виділяють два аспекти ідентичності: соціальний та особистісний, які можна назвати двома гранями ідентичності. Стосовно особистісної ідентичності соціальна ідентичність розглядається як більш широке поняття, точніше особистісна ідентичність входить у структуру соціальної ідентичності. Наприклад, у структурі соціальної ідентичності виділяють особистісну рольову і групову соціальну ідентичність.

Особистісна ідентичність сприяє внутрішній узгодженості змісту “Я” з його зовнішніми проявами (вчинками особи), здійснює адаптацію “Я” до оточення з метою задоволення базової потреби бути прийнятим і визнаним у ньому. Соціальна ідентичність стимулює процеси порівняння з іншими членами групи, визначає “Я” у системі соціальних (групових) відносин.

Соціальна ідентичність порівняно молода галузь досліджень, яка пов’язана з вивченням самовизначення індивіда у відношенні до соціальних спільностей. Одним із перших про важливість соціальної ідентичності заговорив Курт Левін, який вважав, що людині необхідні відчуття групової ідентичності, щоб зберегти відчуття внутрішнього спокою. Соціальна ідентичність – важливий компонент самосвідомості, образу – Я, який багато в чому визначає поведінку індивіда, його думки та відчуття, а також цінності.

Основні механізми соціальної ідентичності полягають у зіставленні інтересів, поглядів, цінностей своєї групи з інтересами чужої, у формуванні образу “ми” і “вони”.

Ми говоримо не просто про проблеми соціальної ідентичності, а

про усвідомлення їх в історії філософського мислення. Отже, для нас важлива сама рефлексія ідентичності суб'єкта, який усвідомлює себе.

Соціальна ідентичність трактується в термінах групового членства, приналежності до більшої чи меншої групи, включеності в певну соціальну категорію. У ній виділяють дві сторони: усвідомлення внутрішньогрупової подібності: “Ми члени однієї спільності, тому ми схожі”; виділення міжгрупової диференціації – це усвідомлення різниці між своєю та іншою “чужою” групою. Під час онтогенетичного розвитку особистісна ідентичність є вторинною щодо соціальної, бо вона ґрунтується на використанні знань, набутих у процесі соціалізації. Соціальна ідентичність виконує низку важливих функцій: когнітивну, яка передбачає конкретне знання про себе як члена суспільства, а також відокремлення “своїх від чужих”, “нас від них”; смислову (ціннісна), яка включає різні ціннісні уявлення про себе і свою групу; емоційну (афективну) – вміння оцінити значущість свого членства, певна установка щодо своїх і чужих; регулюючу, яка пов'язана з впливом на поведінку, спілкування; організуючу (захисну), що пов'язана з реакцією на нестабільне навколишнє середовище, з задоволенням потреб у стабільності та стійкості [2, с. 53].

Проблема соціальної ідентичності в останні десятиліття приваблює ще більшу увагу вчених, які по-різному описують її природу та механізми формування. На думку одного з найвідоміших представників рольових теорій І. Гофмана, соціальна ідентичність створюється й підтримується завдяки постійним повторенням поведінкових схем, які відбуваються в групі, – так звана “політика ідентичності”. Вплив середовища є визначальним щодо формування ідентичності.

Х. Теджфелом поняття соціальної ідентичності характеризується як “уявлення індивіда про себе, виникнення якого зумовлене знанням про членство в соціальній групі (або групах), а також цінністю та емоційною значимістю, що надавалися цьому членству”. Люди прагнуть до позитивної ідентичності, тому в них виникає велика мотивація позитивно оцінювати свою групу.

Н. Фрузер, послідовниця конструктивістського аналізу щодо формування та функціонування соціальної ідентичності, пропонує таке визначення: “Соціальні ідентичності являють собою комплекси значень та системи репрезентацій. Володіти соціальною ідентичністю означає жити і діяти згідно з тією чи іншою системою принципів. Ці принципи походять від інтерпретативних здібностей, властивих акторам у конкретних суспільствах”.

Прибічник такого погляду Т. Хопф небезпідставно критикує на-

явні теорії ідентичності за схильність до припущень і апіорних суджень, зокрема в потрактуванні ідентичностей як маркерів перерозподілу матеріальних сил, в акценті на існування природної потреби людини у відчутті себе членом групи, її прагненні до групової ідентифікації, конфліктному баченні взаємин між ідентичностями “Ми” та “Інші” [9, с. 216].

Е. Сміт виокремив типи соціальної ідентичності. На його думку, першим типом колективної ідентичності виступає фактор роду. Родова ідентичність створює умови для колективних дій. Групова родова ідентичність людини зазвичай залишається постійною протягом усього її життя – адже базові індивідуальні та групові культурні взаємозв'язки визначалися вже при народженні. Другий тип пов'язаний із поняттям простору та території. Перевага цього виду колективної ідентичності перед родовою полягає в тому, що місцева та регіональна ідентичність мають більшу об'єднуючу силу. Третій тип колективної ідентичності – соціоекономічний. Певні різновиди соціальних класів часто виступають рушійною силою історичного розвитку. Клас не може виступати основою стабільної колективної ідентичності, оскільки соціальний клас обмежений емоційною силою й культурною глибиною. Класова ідентичність не виражає інтереси всіх прошарків суспільства, а лише тієї частини, яка об'єднана в певний клас [8, с. 123].

Таким чином, у своїх вченнях автори підкреслюють, що соціальна ідентичність надає нам можливість отримати інформацію про навколишній світ.

Отже, аналізувати проблему соціальної ідентичності – досліджувати розуміння суті цієї проблеми в ту історичну добу, до якої належить та чи інша філософська думка з цього приводу. Соціальна ідентичність як явище відбиває, насамперед, процес світоглядної адаптації суб'єкта щодо певного соціокультурного об'єкта. Зміст соціальної ідентичності аналогічний до особистісної. Аналогом людського тіла в соціумі виступають соціальні інститути, які не тільки продукують відповідний тип ідентичності, але й дозволяють одній соціальній групі ідентифікувати іншу. Аналог індивідуальної пам'яті – історичні традиції. Культура як система цінностей, символів подібна до відповідного образу світу, носієм якого є людина.

Більш детально зупинимось на особистісній ідентичності, проаналізувавши її зміст. Особистісна ідентичність – джерело, що визначає більшість змін та соціокультурних тенденцій. Актуальність її дослідження пов'язана з удосконаленням соціальної реальності, з усвідомленням

протиріччя між глобалізацією світу і надлишковими можливостями розвитку особистості. Іншими словами, зростання рівня відповідальності людини в світі, де найменший вплив може мати глобальні наслідки, постійне множення вимірів реальності проблематизують процес самовизначення людини. Таким чином, виникає проблема влучно сформульована І. Пригожиним: “Яким чином заздалегідь вирішити, що є людина, які концепції потрібні для визначення її ідентичності” [7, с. 12].

З погляду соціокультурних трансформацій становлення, проблема особистісної ідентичності пов'язана з формуванням розмаїтості як результату людської діяльності, з необхідністю узгодження внутрішнього й зовнішнього світу. Тема ідентичності стає актуальною саме в період побудови нових стратегій цивілізаційного розвитку. Виникає ситуація протиріччя між глобалізацією світу та надлишковими можливостями розвитку на мікрорівні. Така ситуація створює ефект прогресуючого динамізму, економічної, політичної мінливості, що ставлять індивіда в ситуацію щоденного вибору. Сформовані людиною життєві цілі можуть змінюватися і втілюватися в реальному часі її життєдіяльності. Людина відчутно для себе починає впливати на навколишній світ. У цих умовах активізується принципова необхідність внутрішньої культурної і пізнавальної підготовленості людини до самоосмислення й самовизначення, тобто підвищується значущість творчого потенціалу людини. З іншого боку, відчувається скорочення тривалості інтервалів, у яких людина може розрахувати й прогнозувати свої життєві цілі. Утрачається сталість соціальних відносин у родині й поза її межами. Особлива актуальність питань свідомості, самосвідомості, самоствердження тощо пояснюється необхідністю знайти свій власний сенс буття. М. Бахтін стверджує, що існують два ціннісних контенти в житті: “життя всього нескінченного світу в цілому, здатному бути тільки об'єктивно пізнаним, і маленьке особисте буття” [1, с. 126].

Чинником, що проблематизує процес особистісної ідентичності, виступає зміна в постіндустріальному суспільстві просторово-часових вимірів “життєвого світу” людини. Перехід від “затишного”, розміреного й спокійного циклічного часу в традиційному суспільстві до лінійного часу індустріального суспільства, а потім від лінійного часу до плюралізму часів у сучасній історії “вимагає колосального зосередження духовних і матеріальних сил” [4, с. 87]. Знаходячись у середині історичних подій, людина співіснує з ними, намагаючись визначити своє місце в їхньому русі. Якщо в традиційному суспільстві велика частина соціального життя була простором життєдіяльності й підставою ідентичності, то зі зростанням обсягів інформації, по-

силенням впливу масової комунікації просторово-часовий контекст перестає бути основою безпеки особистості.

Поширення опосередкованого досвіду з розвитком різноманітних інформаційних засобів передачі інформації, знань формує вимогу до кожного індивіда: швидко, без сторонньої допомоги освоювати форми спілкування, форми діяльності. Для придбання опосередкованого досвіду необхідно більше розумових, інтелектуальних здібностей. Тим самим створюється середовище для поширення й поглиблення внутрішнього світу й появи проблем ідентичності.

Сурово обумовлені, нерозгалужені, абстрактні соціальні зв'язки поступаються місцем різноманітним, що ускладнюються конкретними відносинами, вільними від економічної прихильності соціальної необхідності. Стосунки, звільнені від зовнішніх детермінант, дають великі можливості для розвитку “базової довіри” (Е. Еріксон). Такий тип відносин формує в індивіда усвідомлення своєї ролі й відповідальності за процес підтримування стосунків, а також контроль за своїми вчинками.

Ці відносини ставлять перед індивідом вимоги бути самим собою. Становлення ідентичності полягає в процесі вибору між легко здобутим “Я” – запозиченим, скопійованим, здобутим примусово, і “Я”, що будується власними зусиллями й старанням, в результаті пристосування внутрішнього світу до всесвіту, зовнішнього світу.

Посилення інтересу до контролю за тілом – “культура вільного тіла” – також одна з фундаментальних основ росту проблем, пов'язаних з особистісною ідентичністю. Формується інтерес не тільки до індивідуального, але й до “суспільного тіла”. Проблеми біологічної самоорганізації, самоконтролю, екологічного контролю, тілесної відкритості не мислимі без уваги до ідентичності й реалізуються в розвитку мистецтва планувати майбутнє, в актуалізації практики життєвої політики як колективної, так і індивідуальної. Особистісна ідентичність становить певний набір компонентів: тілесний аспект, емоційні складові, поведінка, усвідомлене й неусвідомлене, спосіб бачення інших суб'єктів і власного “Я”. Як її провідні фактори, що виявляються на різних вікових етапах, виступають такі: суб'єктивні – відчуття й усвідомлення власного тіла, ототожнення себе з іншими, виокремлення себе з цілого світу, здатність до самооцінки; об'єктивні – визнання з боку інших, культурні та соціальні норми й стереотипи; чинники, сформовані на межі суб'єктивного та об'єктивного, – гра, професійна діяльність.

Підбиваючи підсумки, можна стверджувати, що соціальна іден-

тичність виражається в усвідомленні своєї приналежності до тих чи інших соціальних груп і спільнот, а особистісна ідентичність включає в себе набір рис чи інших індивідуальних характеристик, які відрізняються певною постійністю й дозволяють диференціювати цього індивіда від інших людей; це здатність підтримувати і продовжувати історію власного Я, що зберігає свою цілісність, незважаючи на зміну окремих його компонентів. Особистісна ідентичність робить людину схожою на саму себе та відмінною від інших.

Проблема ідентичності має не лише онтологічне звучання – прагнення до посилення самототожності у внутрішньому і зовнішньому світі, але й соціальне, тому що саме соціальні зміни зробили усвідомлення ідентичності знову проблематичним.

Отже, з цілковитою впевненістю ми можемо стверджувати, що поняття ідентичності особистості характеризується органічною єдністю її особистісної та соціальної ідентичності.

Література:

1. Бахтин М. М. Эстетическое наследие и современность. – Саранск: Изд-во Мордовского университета, 1992. – 167 с.
2. Богомаз К. Ю. Соціологія особистісної ідентичності в просторі права. – Дніпродзержинськ: ДДТУ, 2009. – 184 с.
3. Гнатенко П. І., Павленко В. М. Ідентичність: філософський та психологічний аналіз. – К. : Арт-Прес, 1999. – 466 с.
4. Кнабе Г. С. Город как социокультурное явление исторического процесса. – М. : РГГУ, 1995. – 250 с.
5. Макеев С. А. Социальная мобильность и идентичность в структурной перспективе // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Збірник наукових праць. – Х. : Вид. центр ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 1999. – С. 9-14.
6. Новейший философский словарь. – Минск: Книжный дом, 2001. – 1280 с.
7. Пригожин Ц. Переоткрытие времени // Вопросы философии. – 1989. – № 8. – С. 63-80.
8. Сміт Е. Національна ідентичність. – К. : Основа, 1994. – 224 с.
9. Цит. за Пракова Ю. М. Проблемы формирования и функционирования социальной идентичности – конструктивистский анализ Т. Хопфа // Социально-гуманитарные знания. – 2003. – № 5. – С. 206-218.
10. Шульга М. О. Етнічна самоідентифікація особистості. – К. : Ін-т соціології НАН України, 1993. – 267 с.

***Рецензент:** доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри Житомирського державного технологічного університету В. І. Муляр*